

talán eredménye cáfolja azokat. Mi is kijárunk a nagyvilágba, kitártuk kapuinkat: minden nyugati megnézheti, hova jutottunk. Nyugodt lelkiismerettel kívánhatjuk a világnak: bárcsak minden ország ennyit tenne a helsinki szellem valóra váltásáért.

Az „excellenciás első titkár úr” — Kádár János — bonni, vatikáni megbeszélései megmutatták, hogy nincsenek megoldhatatlan nehézségek. A múlt sebeit be lehet gyógyítani, ha azokat mesterségesen nem tépjük fel újra és újra. Ne azt keressük, ami elvázal, hanem azt, ami összefűz bennünket, ez pedig: élni kell, hogy építhessünk, hogy gazdasági együttműködésben, de a jólétet biztosító versenyben mutathassuk meg, nem vagyunk a versenyben az utolsók, egyes mezőnyökben már az élre is törtünk és van erőnk minden területen tovább lépni.

Idegfeszítő a hatalomért folyó harc ott, ahol minden módszer elfogadott. Ahol a szabadságjogok szent zászlaja alatt illegális hadsereget lehet felfegyverezni, ahol az elnökgyilkosság zárójelentését újra és újra felül kell vizsgálni, mert az egyre gyanúsabb — ahol a legnagyobb nem marxista párt köztisztviselőnek örvendő polgári tudós vezetőjét úgy kell megölni, hogy „elmenjen a kedve mindenkinek a kommunistákkal együttműködni”. Ez valóban idegháború, méghozzá csak látszólagosan anarchista, nagyon is szervezett és nemzetközileg egyeztetett. Feledésbe merült a nürnbergi per, ahol több mint 30 éve mondott a népek ítélőszéke ítéletet a népirtás fellelhető legfőbb irányítói és végrehajtói felett. Feledtetni igyekeznek ezt a Hitlert dicsőítő és a nagynémet gondolatot és egykori győzelmeket hozsannázó emlékiratokat, amelyek csodálatosképpen az ellenkező következtetésre jutnak: a zseni, de egyben idealista-fantasza Fűhrer jószándékú volt, alvezérei torzították el tanait és politikája végrehajtá-

sát. Mi viszont tudjuk: egymás nélkül nem élhettek meg, közös gazdájuknak mindnyájukra szüksége volt. A világtökének, a háborúban érdekelt világkonstrukciónak jelenleg szüksége van a CIA-ra, amelynek nagyobb a gazdasági, katonai és szakmai apparátusa, mint a hivatalos gépezetnek. Igaz, sokszor fedik egymást, egymást ellenőrzik és gondosan vigyáznak arra, nehogy a népből jött Carter ne ismert mosolyával nézhessen a világ polgárainak szemébe egy újabb meg egyezés, szerintük „engedmény” után.

Mi pedig arra várunk, hogy a jég tovább olvadjon, de ehhez a saját erőnkre is szükség van.

A történeti információkkal szolgáló visszapillantások a könyv legjobb részei. Amikor például a szerző a Helsinkiben aláírt új európai szerződés jelentőségét méltatja az egyik fejezetben, nemcsak a közvetlen előzményekre, a hosszú genfi tárgyalásokra, a szocialista országok készségét kifejező budapesti felhívás inspiráló hatására tekint vissza, hanem arra is sort kerít, hogy jelezze, miért maradtak sikertelenek a két háború közt a hasonló törekvésű Népszövetség erőfeszítései.

Vallanak az egykorú események, új fényt, új jelentőséget kapnak, a hidegháború és az idegháború ellen szólnak. Bokor László személyes tanúként vett részt államfők találkozásán, politikusok tanácskozásain, s élményeit a történelem szemzőgéből veszi szemügyre. A tényeket, az adatokat mindig érvekkel támasztja alá, élményei vallanak. A dokumentarista oknyomozásával pillant a diverzió boszorkánykonyhájába, s nem titkolja félelmeit a világ sorsát befolyásoló rossz erőktől.

A máig kísértő múlt táru elénk Bokor László kitűnő tollal megírt és jól szerkesztett könyvéből, segít eligazodni napjaink történelmi eseményeiben.

Windisch Aladárné

ROBERT A. KANN

ERZHERZOG FRANZ FERDINAND. STUDIEN

(Verlag für Geschichte und Politik. Wien, 1976. 256. o.)

Robert A. Kann osztrák származású amerikai történésznek, a Habsburg-birodalom története nemzetközileg elismert kutatójának a Ferenc Ferdinánd osztrák trónörökös életével, tevékenységével foglalkozó tanulmányait önálló kötetben összegyűjtő műve (*Ferenc Ferdinánd főher-*

ceg. Tanulmányok) a bécsi történettudományi és filozófiai kiadó gondozásában jelent meg.

A Habsburg-monarchia történetének kutatása napjainkban reneszánszát éli. A nemzetközi történettudomány, mindenekelőtt a polgári történettudomány a Duna-

medence népeinek többségét magában foglaló több évszázados államalakulat felbomlásának kérdéseit évtizedek óta szenvedélyes viták középpontjába állítja. A viták központi kérdése ma is az, hogy történelmi szükségszerűség volt-e a Monarchia felbomlása, illetve lehetett volna-e kiutat találni és a felbomlást elkerülni. Ellentétben a két világháború közötti vitákkal, a polgári történések nagy többsége a Monarchia elnyomott népeinek nemzeti és társadalmi felszabadulásáért, valamint az imperialista háború ellen folytatott harcáról ma már leveszi a hazaárulás bélyegét és a dualista állam szétesését elkerülhetetlennek tartja. A kérdés második része azonban — e felismerés ellenére — még inkább fokozott jelentőséget kap s a kutatói figyelem mindinkább azon személyek, csoportok felé fordul, akik és amelyek a Duna menti monarchia megmentésére a legkülönbözőbb tervekkel próbáltak. Az említettek közül messze kiemelkedik Ferenc Ferdinánd osztrák trónörökös, aki a halálát megelőző évtizedekben az általa „konceptiózus főknék” tartott és „műhelyhez” kapcsolódó politikusokkal többkevesebb részletességgel kidolgozta a Habsburg-állam fenntartásának terveit és hatalomra jutása után meg is szándékozta azokat valósítani.

Robert A. Kann tanulmánygyűjteménye a Ferenc Ferdinánd-i tervek elemzése a szakértő történéssz bíráló megjegyzéseivel, véleményével és következtetéseivel együtt, melyek szerint még megvalósulásuk sem menthette volna meg a halálra ítélt Habsburg-monarchiát; a szétesés folyamatát csak néhány évtizedre tartóztathatták volna fel. Kann eme ítéletével a marxista történésszek is egyetértenek. Amiben viszont bírálják, az mindenekelőtt az, hogy Kann horizontján csak a felbomlásból születő burzsoá utódállamok jogossága jelenik meg, holott a felbomlás történeti folyamata túlmutatott a polgári demokratikus forradalmakon, vagyis azok szocialista forradalmakká való átnövésének lehetősége legalább is adott volt.

A „Ferenc Ferdinánd komplexum” értékelésére és megértésére Kann részéről a leghasznosabbnak az ígérkezett, ha a trónörökös kiterjedt levelezését hívja segítségül. Mivel azonban az iradatlan levél- és memorandumtömeg, amely időközben a trónörökös hagyatékában felhalmozódott, az olvasós rendkívüli mértékben megterhelné, Kann néhány alapvetően fontos téma köré csoportosított levelezéssel kísérli megrajzolni a trónörökös koncepcióját annak a módszertani elvnek a következetes alkalmazásával, hogy a leveleken, memorandumokon ke-

resztül személyeket, csoportokat szólaltat meg, s összefoglaló értéktételeket mond. Kann a levelezést az alábbi fontos témák szerint csoportosítja: 1. a II. Vilmos német császár és a trónörökös közti gyakori levélváltás Ferenc Ferdinánd külpolitikai, elsősorban a hármass szövetséggel kapcsolatos nézeteiről, 2. Ferenc Ferdinánd és az osztrák németek, 3. Ferenc Ferdinánd magyargyűlölete, 4. a trónörökös és a cseh kérdés, 5. Ottokar Czernin befolyása, 6. Berchtold külügyminiszter és a főherceg kapcsolata. Nem kétséges, hogy a felsorolt témák a Habsburg-Monarchia fontos problémáit érintik és átszövik annak bonyolult kül-, és belpolitikáját, állam-, és társadalomszervezetét, gazdasági és kulturális életét. Az egyes témák köré csoportosított levelezések bemutatását azonban még megelőzi Kann igen figyelemreméltó portréja magáról Ferenc Ferdinándról, a Monarchia trónjának várományosáról, aki a fennálló államszervezet, a dualizmus elkeseredett ellensége volt.

Ferenc Ferdinánd magába zárkózó, a végtelenségig öntelt, igen érzékeny ember volt, amiben nagy szerepet játszott korán elhatalmasodott tüdőtuberkulózisa is. De embergyűlöletének fokozódását a Chotek Mária grófnővel kötött morganatikus házassága is segítette. E házasság a Habsburgok házi törvényeinek értelmében gyermekei elől elzárta a trónöröklés jogát és kirekesztette feleségét az udvari társaságból. A trónörökös környezete nem egyszer megállapította, hogy Ferenc Ferdinánd a katonai parádékat elsősorban felesége társadalmi szereplése érdekében forszírozta. Sőt arra is találni utalásokat, hogy a szarajevói végzetes utazás is ilyen okokra volt visszavezethető.

A fentiek alapján könnyen érthetővé válik, hogy a Ferenc Ferdinánd főherceg köré csoportosult személyiségek száma meglehetősen csekély volt s az az ún. „műhely”, ahol a Monarchia megmentésének terve végül is kialakult, s amelynek központja a főherceg bécsi palotájában, a Belvedere-ben székelt, a Monarchia társadalmában eléggé elszigetelt helyet foglalt el. A műhely aktív tagjai között természetesen számos érdekes egyéniség akadt. Közülük is kiemelkedő A. Brosch von Arenau, Ferenc Ferdinánd katonai irodájának nagylátókörü, politikai nézeteiben azonban ókonzervatív vezetője, majd ennek utóda, br. C. von Bardołff (tehetségben jóval szerényebben elődjénél), Kristóffy József, a magyar Fejérváry (darabont) kormány belügyminisztere, Hodzsa Milán későbbi csehslavák miniszterelnök, E. Steinacker, a magyarországi német kisebbség „szellemi vezetője”, V. Frank, a horvát jogpárt veze-

tője, Maniu Gyula és Vajda-Vojvoda Sándor, a magyar parlament román nemzetiségű képviselői, a háború utáni évek román miniszterelnökei. A felsoroltak talán együttesen nem gyakoroltak akkora hatást Ferenc Ferdinándra, mind a csehországi aulikus arisztokrácia reprezentánsa, Ottokar Czernin. A Czernini befolyás kb. 1913-ra érte el csúcspontját. Amikor Czernint bukaresti követté kinevezték, Kann szerint már a kegyvesztettek sorsát vallhatta magáénak. (Érdekes volna a kettőjük között beállott konfliktus elemzése, annál is inkább, mert Czernin, a dualizmus egyik elkeseredett ellenfele, IV. Károly külügyminisztereként Tisza István benső barátjának bizonyult s a dualizmus iránti gyűlöletet a feltétlen odaadással cserélte fel.)

A műhely jelentős személyiségei Ferenc Ferdinánd politikai tevékenységében és tervezetéseiben nagy szerepet játszottak. A Vilmos császárral folytatott levélváltásban, amely a levelezés jelentős részét teszi ki, a főhercegi választ igen sok esetben Brosch vagy utódjának tervezete előzte meg olyan állásfoglalás kíséretében, amelyet Ferenc Ferdinánd általában elfogadott. Sajnos, a Kann által közölt levelezésben II. Vilmos levelei dominálnak s keveset találunk a trónörökös válaszaiból. Feltételezhetően azért, mert az utóbbiakról másolat nem minden esetben készült. Mindezek ellenére a német császár leveleiből Ferenc Ferdinánd külpolitikai koncepciója jól kitapintható, azon túlmenően, hogy azok a német imperializmus balkáni, s általában európai politikáját is plasztikusan visszaadják. II. Vilmos leveleiben két jelentős motívum uralkodott. Az egyik az, hogy a német császár Ferenc Ferdinándot házassága és bizonyos fokig háttérbe szorított helyzete ellenére teljes értékű leendő partnerként fogadja el — nyilván abból a szándékból, hogy a hármas szövetséget, a német imperializmus vezette koalíciót ezáltal is erősítse. A másik motívum pedig az, hogy II. Vilmos minden eszközt megragad szövetségese kézben tartására, helyesebben a Monarchia agresszív külpolitikai törekvéseit a mindenkori német érdekek szempontjából támogatja, mérsékeli vagy éppen akadályozza. Ferenc Ferdinánd ezt a gyámködást legtöbb esetben elfogadja, mert tisztában van azzal, hogy a német szövetség a Monarchia legfontosabb külpolitikai támasza, amelyért még a „parvenü” Hohenzollern dinasztia iránti ellenszenv s a Königrázi vereség miatti elkeseredés is feláldozandó. Van azonban Ferenc Ferdinánd külpolitikájában néhány olyan vonás, amely különös figyelmet érdemel. Ferenc Ferdinánd kész volt arra, hogy — Czernin javaslata alapján —

Romániát Magyarország rovására megnagyobbítsák, hiszen egy erős, a Monarchiahoz és Németországhoz kapcsolódó Románia a Balkánon olyan túlsúlyt jelentett volna, amely kompenzálhatta volna a cári Oroszország befolyását. Ugyanakkor a magyar uralkodó osztályok (a trónörökös szerint a Monarchia halálos ellenségei) erejét is gyengítette volna, ami viszont a Habsburg-birodalom belső átszervezését tette volna könnyebbé.

A II. Vilmosmal folytatott levelezés arra is rávilágít, hogy a német imperializmus nem volt elragadtatva a dualizmus felszámolásainak tervétől: mint szövetség, a dualista Osztrák—Magyar Monarchia — hátában a Tiszák—Andrássy—Apponyik Magyarországgal — sokkal inkább megbízható volt a német imperializmus számára, mint egy kétségkívül nagy belső megrázkódtatással küszködő Ferenc Ferdinánd-i Habsburg-állam, ráadásul egy olyan időszakban, amikor a császári Németország a fegyveres leszármolás mielőbbi kirobbantásán fáradozott.

A monarchia átalakításának terve, más szavakkal a trónörökös belpolitikai koncepciója, a Kann által közölt levelezésben jól nyomon követhető. Mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy a levelezésből, a számtalan memorandumból, tervezetből kitűnően Ferenc Ferdinánd nem akart trializmust, sőt — nem egy esetben — maga tiltakozott a trializmus s egyáltalán a federalizmus gondolata ellen. A Ferenc Ferdinánd hagyatékából adódó eme tény talán Kann legjelentősebb felfedezése: egy meggyökeresedett legenda felszámolása. Ez annál is inkább jelentős, mert kortársai, még a közelállók is szilárdan meg voltak győződve a trónörökös trialista átszervezési tervéről. Elég csak Kristóffy emlékirataira, vagy az éppen legutóbb publikált Conrad-féle privát feljegyzésekre utalni.

Voltaképpen mit is akart Ferenc Ferdinánd? Belpolitikai koncepciója egyértelműen a nagytökével szövetkezett német—osztrák udvari arisztokrácia vezetése alatt álló, centralizált Monarchia visszaállítása volt, a dualizmus felszámolásán, ha kell, Magyarország fegyveres alávetésén keresztül, amelyben minden nép és nemzetiség, önálló nemzeti fejlődését feladva, az állam egyszer polgáraként, „egyenlő jogokkal”, szorgosan tevékenykedett volna a Monarchia, a „közös haza felvirágoztatásán” — a két legjelentősebb hatalmi tényező, az állami bürokrácia és az egységes (német vezénlyési nyelvű) hadsereg árnyékában. E koncepció eleve elkeseredett harcban állt a Ferenc József-i dualizmussal, s annak legfőbb támaszával, a magyar uralkodó osztályokkal. Nem véletlen ezek után a trónörökös

heves politikai szembenállása Ferenc Józseffel — a köztük levő kapcsolat az 1900-as években már csak levelezésre szorítkozott. Még ennél is erősebb volt a magyar vezető körökkel szembeni gyűlölet. Sajátságos, hogy Ferenc Ferdinánd éppen azokat tartotta halálos ellenségeinek, akik végeredményben az Osztrák—Magyar Monarchia legbiztosabb támaszai voltak. Ferenc Ferdinánd magyargyűlöletét jól szemlélteti két epizód. Az első az 1896. évi millenniumi emlékünnepek kapcsán adódott, amelyeken a trónörökös nem vehetett részt, mivel Egyiptomban tuberkulózist gyógyított. Egyik bizalmasának írt levelében őszintén sajnálta, hogy nem fogadhatta az „ázsiai hunok” hódolatát. Vigaszul azonban kedvelt szamarát Borgo névről Millenniumra kereszteltette át. A magyar nép ázsiai hunokként való kezelésére utal Vajda-Vojvoda Sándor feljegyzése is: egyik memorandumában Vajda-Vojvoda őszinte elismeréssel szólt a magyar parasztság szorgalmáról, nyomtatékosan hangsúlyozva, hogy az semmiképpen sem marad el a román parasztságáé mögött. A memorandumot átvevő Brosch kifejezetten kérte a szóban forgó mondat törlését, mivel az a főherceget féktelen dühkitörésre készítette. Vajda-Vojvoda a kérést hosszas töprengés után teljesítette, elsősorban politikai megfontolásból: az adott pillanatban nem vállalta a „hatalmas szövetséges” elvesztésének rizikóját. Egyébként Vajda-Vojvoda volt az, aki talán leginkább felismerte, hogy a főherceg liberális politikai engedményekkel kapcsolatos hajlandósága csupán taktika, amely engedményeket a Ferenc Ferdinánd-i terv megvalósítása esetén napok alatt visszavonnának. Kirívó példája ennek a trónörökös szívós harca a magyarországi általános egyenlő és titkos választójogokért. A dualista Magyarország „politikai hatalmasainak” gyengítése egy ilyen választójog ki-harcolásával tökéletesen beleillett a főherceg terveibe. De ugyanilyen választójog megadása a Monarchia osztrák részén szóba sem jöhetett.

A háborút megelőző évtizedek súlyos belpolitikai válsága megnövelte a trónörökös politikai aktivitását, nem egy esetben azonban mérsékletre is intette, főleg azokban az években, amelyekben a világháború kézzelfogható közelségbe került. Így pl. a magyargyűlölet is lecsendesedett, sőt Ferenc Ferdinánd ezzel kapcsolatban nem egy cáfolatot tett közzé, hangsúlyozván a magyar nép iránti tiszteletét. Persze nem páfordulásról volt itt szó, hanem arról a felismerésről, hogy a trón várományosa, aki évtizedeken át a Szapolyai Jánosok, Bocskai, Bethlenek, Rákócziak, Kossuthok haza- és dinasztia-árulását vetette a magyar nép szemére, terve megvalósítása legnagyobb veszedelmét látta egy kibontakozó magyarországi népi ellenállásban. A népi ellenállás veszélye a Monarchia más népeivel kapcsolatosan is egyre nagyobb súlyt kapott gondolatvilágában. Nem kétséges, hogy a német szövetséges által diktált háborús tempó — ilyen megfontolásból is — egyre terhesebbé vált számára és nem egyszer adta jelét a külső háború elodázása iránti hajlandóságának.

A Ferenc Ferdinánd-i nagy átalakító terv ma már történelmi kuriózum. Kuriózum mindenekelőtt azért, mert megvalósulását a szarajevói merénylet egyszer s mindenkorra keresztülhúzta. A koncepció ennek ellenére roppant tanulságos: a monarchia népei nemzeti fejlődését végképp elgáncsoló, mélységesen reakciós voltával még a dualizmussal szemben is visszalépést jelentett.

A történész számára azonban éppen ebben mutatkozik meg a trónörökösi ábránd ismeretének hallatlan fontossága, hiszen nem egyébről van szó, mint a pusztulásra ítélt Habsburg-monarchia egyik, a történelmi fejlődéssel homlok-egyenest szemben álló s ezért eleve kudarcra ítélt megmentési kísérletéről. R. Kann tanulmánykötete ezért válik a Habsburg-monarchia történetével foglalkozó történész hasznos kézikönyvévé.

Farkas Márton

KÜLFÖLDI HADTÖRTÉNELMI FOLYÓIRATOK SZEMLEJE

Voенно-исztoricseszki Zszurnal (Szovjetunió) 1977. 1—2., 4—6. szám.

A folyóirat 1978. első félévi számaiban megjelent tanulmányok közül elsőként *A. Sztaruszevics és O. Francev* „A légi-erő alkalmazása a háború első időszakának védelmi hadműveleteiben” c. írását emeljük ki (1. sz., 39—47. o.). A háború

kezdetekor az ellenség repülőgépeinek számát tekintve nem volt fölényben, de a repülőzredekben levő harc képes repülőgépek és a személyzet tekintetében jelentős fölényrel rendelkezett. Ezenkívül a háború kezdetekor folyt a szovjet légi-erőknél a gépek lecserélése. A gépek kb. 80%-a elavult konstrukciójú volt, azokat